

DİN SİYASET İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA
II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ
ŞEYHÜLİSLAMLARI

Yazar
Şule ÖZĞAN

© Copyright 2024

Bu kitabın, basım, yayın ve satış hakları Akademisyen Kitabevi A.Ş.'ye aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kağıt ve/veya başka yöntemlerle çoğaltılamaz, basılamaz, dağıtılamaz. Tablo, şekil ve grafikler izin alınmadan, ticari amaçlı kullanılamaz. Bu kitap T.C. Kültür Bakanlığı bandrolü ile satılmaktadır.

ISBN

978-625-375-057-2

Sayfa ve Kapak Tasarımı

Akademisyen Dizgi Ünitesi

Kitap Adı

Din Siyaset İlişkisi Bağlamında
II. Meşrutiyet Dönemi Şeyhülislamı

Yayıncı Sertifika No

47518

Editör

Nasi ASLAN
ORCID iD: 0000-0002-0871-5102

Baskı ve Cilt

Vadi Matbaacılık

Yazar

Şule ÖZĞAN
ORCID iD: 0009-0001-2921-6484

Bisac Code

HIS055000

DOI

10.37609/akya.3288

Yayın Koordinatörü

Yasin DİLMEN

Kütüphane Kimlik Kartı

Özgan, Şule.

Din Siyaset İlişkisi Bağlamında II. Meşrutiyet Dönemi Şeyhülislamı / Şule Özgan,
ed. Nasi Aslan

Ankara : Akademisyen Yayınevi Kitabevi, 2024.

152 s. : tablo. ; 135x210 mm.

Kaynakça ve Ekler var.

ISBN 9786253750572

1. Tarih--Din--Siyaset.

GENEL DAĞITIM

Akademisyen Kitabevi A.Ş.

Halk Sokak 5 / A Yenışehir / Ankara

Tel: 0312 431 16 33

siparis@akademisyen.com

www.akademisyen.com

ÖNSÖZ

Sosyal olayların değerlendirilip yorumlanmasında hiç şüphesiz sebep sonuç ilişkisi önemli etkindir. Bu bağlamda tarihi olayların doğru yorumlanmasının günümüz problemlerinin çözümünde önemli bir katkı sağlayacağı bir gerçektir. Her ne kadar zaman ve mekân değişse de olayların ortaya çıkış sebepleri, etkilediği kesimler ve doğurduğu sonuçlar açısından benzerliklere sahip olduğu söylenebilir. Bu durum tarihi gerçeklerin önemini ve aktüalitesini de bir kez daha ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda günümüzdeki olayların daha sağlıklı bir şekilde çözümlenebilmesi için yakın tarihimizi göz önünde bulundurmamak önem arz etmektedir. Nitekim içinde barındırdığı siyasi, iktisadi ve içtimai olaylar dikkate alındığında II. Meşrutiyet dönemi birçok araştırmacı için ilgi odağı olduğu gibi bizim de ilgimizi çekmiştir.

Osmanlı Devleti'nde şeyhülislam, devlet yönetimi içinde doğru- dan bulunmamalarına rağmen önemli konularda kendilerine danışılmak amacıyla Divan-ı Hümâyûna çağrılırlardı. Özellikle şeyhülislam- ların verdiği fetvâların devlet yönetiminde ve siyasi alanda büyük bir etkisi bulunmaktadır. Ayrıca şeyhülislamların, padişahların aldığı kararlara karşı görüş bildirebilmeleri, kararlarını eleştirmeleri, padişahların tahttan indirilmelerine ve katledilmelerine kadar çeşitli konularda fetvâ vermeleri onların siyasi alandaki önemini ve gücünü göstermektedir.

Bu çalışmada II. Meşrutiyet döneminde görev yapan şeyhülislam- ların siyasetle ilişkileri ele alınıp incelenmiştir. II. Meşrutiyet döneminde

yönetime karşı ortaya çıkan askeri ve siyasi olaylar padişahları zor durumda bırakmıştır. Bu bağlamda padişahlar, devleti daha kolay yönetebilmek için, şeyhülislamların verecekleri fetvalara zaman zaman ihtiyaç duymuştur. Bundan dolayı şeyhülislamların, devlet yönetim sistemi içindeki etkileri daha da artmıştır.

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi için kurulan partilere başta şeyhülislamlar olmak üzere birçok ilmiye mensubu ve ulema katılmış veya destek vermiştir. Böylece şeyhülislamların bu dönemde aktif bir şekilde siyasi hayatın içinde yer aldığı söylenebilir. Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin son dönemine ışık tutan şeyhülislamların, siyasi alana dönük müdahaleleri ele alınmıştır.

Araştırma konumuz olan II. Meşrutiyet dönemi şeyhülislamlarının siyasetle ilişkilerinin belirlenip ortaya konulması, günümüzdeki idari ve siyasi birçok meselenin daha iyi analiz edilip araştırılmasına katkı sağlaması ve daha geniş araştırmalara örnek teşkil etmesi beklenmektedir. Bu nedenle çalışmamızda II. Meşrutiyet dönemi şeyhülislamlarının siyasetle ilişkileri ele alınırken öznel yorumlardan kaçınılmış olup konu, o dönemin tarihi vesikalari ışığında nesnel bir şekilde incelenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son devri olan II. Meşrutiyet döneminde yaşanan siyasi ve askeri olaylar, fikri akımlar, kurumsal gelişmeler ve yapılan yenilikler Türkiye Cumhuriyeti'nin alt yapısını oluşturmada etkili olmuştur. Bu dönemle ilgili çok sayıda tarihi, biyografik ve ansiklopedik eserler kaleme alınmıştır. Bu eserlerin önemli bir kısmı günümüze ulaşmıştır. II. Meşrutiyet dönemi ve bu dönemde Meşihât makamında görev yapan şeyhülislamlar savaşlarda, bilhassa askerî ayaklanmaların bastırılmasında ve padişahların tahttan indirilmesinde, idarî ve askeri olayların içine çekilmiş olması ile ilgili araştırmaların mevcudiyetine rağmen şeyhülislamların siyasetle ilişkisi konu başlığı altında daha önce yapılmış müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır. Buradan hareketle yapılacak araştırma ile II. Meşrutiyet döneminde şeyhülislamların siyasetle ilişkilerinin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Bu çalışma, giriş, iki bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Giriş bölümünde, araştırmanın önemi, amacı, kapsamı ve yöntemi ve-

rildi. Akabinde II. Meşrutiyet Dönemi, II. Meşrutiyet'in ilanı, sonrasında gelişen olaylar, II. Meşrutiyet dönemi öncesinde Şeyhülislamlık ve II. Meşrutiyet dönemi Şeyhülislamlık Kurumu hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde, II. Meşrutiyet dönemi Şeyhülislamlarının biyografileri, ikinci bölümde ise II. Meşrutiyet dönemi Meşihât makamında görev yapan şeyhülislamların siyasetle ilişkileri tek tek ele alınmıştır. Sonuç bölümünde ise II. Meşrutiyet dönemi ve o dönemde görev yapan şeyhülislamların siyasetle ilişkilerinin genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Ekim 2024 ADANA

KISALTMALAR

bkz.	: Bakınız
cev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
h.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
H.z.	: Hazreti
m.	: Miladi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
ss.	: Sayfa aralığı
S.	: Sayı
s.a.v.	: Sallallahü Aleyhi Vesellem
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
t.y.	: Tarih yok, tarihsiz
vb.	: ve benzeri
v.dğr.	: Ve diğerleri

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar	vii
1. Araştırmanın Önemi ve Amacı.....	1
2. Araştırmanın Yöntemi.....	1
3. Araştırmanın Kapsamı.....	2
4. II. Meşrutiyet Dönemi.....	2
5. II. Meşrutiyetin İlanı	5
6. II. Meşrutiyetin İlanından Sonra Gelişen Olaylar	6
7. II. Meşrutiyet Öncesi Şeyhülislamlık Kurumu	13
8. II. Meşrutiyet Dönemi Şeyhülislamlık Kurumu	16

BÖLÜM I

II. Meşrutiyet Döneminde Görev Yapan Şeyhülislamlar	23
1.1. Mehmed Cemâleddin Efendi (ö.1337/1919).....	23
1.2. Mehmed Ziyâeddin Efendi (ö.1336/1918)	30
1.3. Pirizâde Mehmed Sâhib Molla Efendi (ö.1327/1910).....	33
1.4. Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi (ö.1328/1911).....	38
1.5. Mûsâ Kâzım Efendi (ö.1336/1920).....	41
1.6. Abdurrahman Nesib Efendi (ö.1332/1914).....	45
1.7. Mehmed Es'ad Efendi (ö.1336/1918)	48
1.8. Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi (ö.1338/1921)	50
1.9. Ömer Hulûsi Efendi (ö. 1338 / 1920).....	55
1.10. Haydarizâde İbrâhim Efendi (ö. 1352 /1933).....	58
1.11. Mustafa Sabri Efendi (ö. 1372/1954).....	64
1.12. Dürrizâde Abdullah Efendi (ö.1339 /1923).....	69
1.13. Medeni Mehmed Nûri Efendi (ö.1345 /1927)	71

BÖLÜM II

II. Meşrutiyet Dönemi Şeyhülislamların Siyasetle İlişkileri	75
2.1. Mehmed Cemâleddin Efendi'nin Siyasetle İlişkisi	77

2.2. Mehmed Ziyâeddin Efendi'nin Siyasetle İlişkisi.....	84
2.3. Pirizâde Mehmed Sâhib Molla Efendi'nin Siyasetle İlişkisi	87
2.4. Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi'nin Siyasetle İlişkisi....	89
2.5. Mûsâ Kâzım Efendi'nin Siyasetle İlişkisi	90
2.6. Abdurrahman Nesîb Efendi'nin Siyasetle İlişkisi	95
2.7. Mehmed Es'ad Efendi'nin Siyasetle İlişkisi.....	96
2.8. Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Siyasetle İlişkisi.....	98
2.9. Ömer Hulûsi Efendi'nin Siyasetle İlişkisi	107
2.10. Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin Siyasetle İlişkisi.....	107
2.11. Mustafa Sabri Efendi'nin Siyasetle İlişkisi	113
2.12. Dürrîzâde Abdullah Efendi'nin Siyasetle İlişkisi.....	118
2.13. Medeni Mehmed Nûri Efendi'nin Siyasetle İlişkisi.....	120
Sonuç.....	121
Kaynaklar.....	127
Ekler	137

KAYNAKLAR

- Afyoncu, Erhan, “Defterhâne”, *DİA*, İstanbul 1994.
- Akal, Emel, *Milli Mücadele Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki ve Bolşevizm*. Tüstav Yayınları, İstanbul 2002.
- Akbulut, Ahmed, “Şeyhülislam Mustafa Sabri ve Görüşleri”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1996.
- Akgündüz, Murat, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık*, Beyan Yayıncılık, İstanbul 2002.
- ....., *Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatında Şeyhülislamlık*, Yeni Türkiye Yayınları, c. 9, Ankara 2002,
- Akpınar, Hakan, *Sultan II. Abdülhamid ve Bir Devrin Hikâyesi*, (Mola Kitap, İstanbul 2017.
- Aksoy, A. Şerif, *İttihat ve Terakki*, Nokta Yayınlar, İstanbul 2008.
- Akşin, Sinan, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1980.
- ....., *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, 5. Baskı, İmge Kitapevi, Ankara 2009.*
- ....., *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele 1 (Mutlakiyete Dönüş 1918-1919)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.
- ....., *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele 2*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2021.
- Akyıldız, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009
- Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, c.13, Ankara 1990.
- Albayrak, Sadık, “Dârü’l-Hikmeti’l-İslâmiyye”, *DİA*, c. 8, İstanbul 1973.
- ....., *Son Devir Osmanlı uleması*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dâire Başkanlığı Yayınları, c. 1-5, İstanbul 1996.
- Altunsu, Abdulkadir, *Osmanlı Şeyhülislamları*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1972.
- Altuntaş, Halil, *Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu Tarihçe, Oluşum, İşleyiş ve Faaliyetleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2020.
- Atasoy, Osman, *Şeyhülislâm Haydarizâde İbrâhim Efendi’nin Hayatı ve Eserleri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2020.
- Arı, Mehmet Salih, “Osmanlılar ‘da Şeyhülislamlık Müessesesi”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1, ss.170-179, Van 1994.
- Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, T.T.K. Yayınları, Ankara 1997.
- ....., *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Timaş Yayınları, 19. Baskı, İstanbul 2017.
- Arslan, Emir Şekip, *İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları, Arapların Gözüyle Osmanlı*, çev. Halit Özkan, Klasik Yayınlar, İstanbul 2005.

- Asarkaya, Halis Turgut, *Tokat Meşhurları*, Aksiseda Matbaası, Samsun 1949.
- Aşkın, Deniz, “Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde Medrese Eğitim Sistemi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Yıllarında Eğitimin Konjonktürel Boyutu”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6/2, ss. 977-995, Eskişehir 2017.
- Ayar, Talip, *Osmanlı Devletinde Fetva Eminliği(1826-1922)*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011.
- Aydın, Bilgin, *Osmanlı Yenileşmesi Döneminde Babı Meşihâtin Bürokratik Yapısı ve Evrak İdaresi*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1996.
- Aydın, Mahir, “Hüseyin Hilmi Paşa”, *DİA*, c.18, İstanbul, 1998.
- Aydın, Mehmet Akif, “Mahkeme”, *DİA*, c. 27, Ankara 2003.
- Baltacı, Cahit, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976.
- Bakırcı, Selami, “Arşiv Belgeleriyle Şeyhülislam Musa Kazım Efendi”, *Erzurumlu Şeyhülislam Musa Kazım Efendi Sempozyumu*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, ed. Ömer Kara, Erzurum 2014.
- Bayrak, M. Orhan, *İstanbul’da Gömülü Meşhur Adamlar*, Milenyum Yayınları, İstanbul 1979.
- Bayur, Hilmi Kâmil, *Sadrazam Kamil Paşa Siyasi Hayatı*, Sanat Kitapevi, Ankara 1954.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye’de çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 201.
- Beydilli, Kemal, *Küçük Kaynarca’dan Yıkılışa, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1994.
- ....., “Ahmed Tefkik Paşa”, *DİA*, İstanbul 1989.
- Bildirici, Yusuf Ziya, *Ermeni Soykırımı Aldatmacası ve 1919-1920 Adana Katliamları*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Birinci, Ali, *31 Mart Vakasının Bir Yorumu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Bozarslan, Mehmed Emin, *Hilafet ve Ümmetçilik Sorunu*, Ant Yayınları, İstanbul 1969.
- Carter, V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Reform: Bâb-ı Âli 1789-1922*, (çev. Ercan Ertürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.
- Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Çev. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2001.
- Cemâleddin Efendi, *Siyasî Hâtıralarım*, İstanbul Tercüman Gazetesi, 1001 Temel Eser, İstanbul 1978.
- Cihan, Ahmet, *Modernleşme Döneminde Osmanlı Uleması*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.
- Çabuk, Mustafa, “Cihan Harbi’nde Sudan’daki Osmanlı Faaliyetleri ve Şeyhülislam’ın Cihat Mektubu”, *Türkiyat Mecmuası*, 27/1, ss. 101-120, İstanbul 2017.
- Çelebioğlu, Sarım Hüsnü, *Şeyhülislam Erzurumi Çelebizâde Hüseyin Hüsnü*

- Efendi'nin Hal Tercümesi*, Dizerkonca Matbaası, İstanbul 1958.
- Çetinkaya, Bayram Ali, "Mûsâ Kâzım Efendinin Dini Siyasi ve Felsefî Düşüncesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/2, ss.140-160, Sivas 2007.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.
- ....., *31 Mart Vak'ası*, İstanbul Kitabevi, İstanbul 1974.
- Dilaver, Hasan Hüseyin, *Şeyhülislam ve Evkaf Nazırı Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi*, Sincan Matbaası, Ankara 2014.
- Doğan, Hüseyin, "Şeyhu'l-İslâm Mustafa Sabri'nin 'Mevkifu'l-Beşer Tahte Sultâni'l-Kader' İsimli Eserinin Kelâm Açısından Bir Tahlili", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2018.
- Döğür, Yakup, *Modernleşme ve Ulema Elmalılı Hamdi Yazır*, Tashih Yayınları, İstanbul 2109.
- Duzdağ, M. Ertuğrul, *Üstat Ali Ulvi Kurucu Hatıralar*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010.
- Ebuzziya, Tefvik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Kapı Yayınları, İstanbul 2019
- Ekinci, Ekrem Buğra, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2017,
- Ekizoğlu, Bilal Osman, *II. Abdülhamid Han Dönemi Şeyhülislamı ve Yönetimi Üzerinde Etkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2020.
- Engin, Vahdettin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, Yeditepe Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul 2017
- Eraslan, Sadık, *Şeyhülislamlık Kurumu ve Ceride-i İlmiye*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989
- Eraslan, Cezmi, *I. Dünya Savaşı ve Türkiye*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002,
- Erdoğan, M. Akif, *Türkiye Tarihi ve uygarlıklar-4- Osmanlı Tarihi(1299-1922)*, Lilith Yayıncılık, 10. Baskı, İzmir 2017.
- Ergün, Mustafa, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve İslah Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 30/1-2, ss. 59-60, Ankara 2017.
- Erk, Hasan Basri, *Meşhur Türk Hukukçuları*, Şahıs Yayını, İstanbul 1958.
- Eroğlu, Nazmi, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2008
- Ertan, Veli, *Tarihte Meşihât Makamı İlmiye Sınıfı ve Meşhur Şeyhülislamlar*, Bahar Yayınları, İstanbul 1969.
- Feroz, Ahmet, *İttihat ve Terakki Cemiyeti (1908-1914)*, çev. Nuran Ülker, Sander Yayınları, İstanbul 2010.
- Feyyûmî, Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed el-Hamevî, *el-Mişbâhu'l-münîr fi şerhi'l-kebîr*, el-Mektebetü'l-ilmîyye, Beyrut, ts.

- Furğaç, Ahmed İzzet, *Feryadım*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.
- Göztepe, Tarık Mümtaz, *Osmanoğulları'nın Son Padişahı Vahdeddin Mütareke Gayyasında*, Sebil Yayınları, İstanbul 1994.
- Göztepe, Yüksel “Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi'nin ‘Süre-i İhlâs ve Süre-i Alak Tefsiri’ Adlı Çalışmasındaki Vahdet Anlayışı”, *Gök Medrese İlahiyat Araştırmaları-1*, ss.113-136, İstanbul 2019.
- Gül, Mustafa Fırat, “II. Meşrutiyet'ten Birinci Dünya Savaşı Başlangıcına Devrin Siyasi Olaylarına Genel Bir Bakış”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7/2, Haziran 2020.
- Güllüce, Hüseyin, “Erzurumlu Şeyhülislam Musa Kâzım ve Kur'an'ın İcazı Hakkındaki Görüşleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1/19, ss.220-227,Erzurum 2002.
- Gülsoy, Ufuk, *Hicaz Demiryolu*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1994
- Gündüz, Esra, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık Kurumu*, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 1992.
- Güneş, Osman, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Hayatı, Fetvaları ve Dönemin Siyasi Olayları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi S.B.E, İstanbul 2019
- Gürer, Ahmed Şamil, *Gelenekle Modernite arasında bir Meşrutiyet Şeyhülislamı: Mûsâ Kâzım Efendi*, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.
- Halaçoğlu, Ahmet, *Balkan Savaşları*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Hanioglu, M. Şükrü, “Meşrutiyet”, *DİA*, Ankara 2004.
- ....., “Talat Paşa”, *DİA*, İstanbul 2010.
- Hasekioglu, Ferda Esengün, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-Kudât*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.
- Işık, Ayhan, “Nakibüleşraflık Müessesesinin Tarihi Serüveni”, *İstanbul Müftülüğü Din ve Hayat Dergisi*, 23, İstanbul 2014.
- .....Şeyhülislamlık Belgeleri Işığında Osmanlı Devleti'nin Son Şeyhülislamı Mehmed Nûri Medenî Efendi . *İstanbul Müftülüğü Din ve Hayat Dergisi*, İstanbul 2009.
- İlmiye Salnamesi*,(ed. A. Nezih Galitekin), İşaret Yayınları, İstanbul 1998.
- İmzaoğlu, Beytullah, *Şeyhülislam Cemâleddin Efendi*, Marmara Üniversitesi Türk Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.
- İnal, Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, 3. Baskı, Dergâh Yayınlar,c.1-4, İstanbul 1982.
- İnan, Yusuf Ziya, *Jön Türklerden İttihat Terakki Cemiyetine*, Bayramaşık Yayınevi, İstanbul 1978.
- İpşirli, Mehmet, “Dürrüzâde Abdullah BeyEfendi”, *DİA*, İstanbul 1994.
- .....,“Huzur Dersleri”, *DİA*, İstanbul 1998.
- .....,“Hüseyin Hüsnü Efendi”, *DİA*, İstanbul 1998.
- .....,“Mustafa Hayri Efendi”, *DİA*, İstanbul 1998.

- ....., “Haydarîzâde İbrâhim Efendi”, *DİA*, İstanbul 2000.
- ....., “İstanbul Kadılığı”, *DİA*, İstanbul 2001.
- ....., “Kazasker”, *DİA*, Ankara 2002.
- ....., “Medresetü’l-Kudât”, *DİA*, Ankara 2003.
- ....., “Şeyhülislam”, *DİA*, İstanbul 2010.
- Kaan, Oğuz, *II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası*, İstanbul Doktora Tezi, Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.
- Kandemir, Feridun, “Boğazlıyan Kaymakamı Nasıl Asıldı”, *Tarih Hazinesi Dergisi*, 1/12, ss. 575-621, Temmuz 1951.
- Kapıcı, Hikmet Zeki , *Yetimlere Yönelik Bir Eğitim Kurumu Darülhayr-ı Âli*, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2012.
- Kara, İsmail, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, Risale Yayınları, İstanbul 1986.
- Kara, Muhammet, *Lale Devrinde Şeyhülislamlık ve Yenişehirli Abdullah Efendi*, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir 2017.
- Karabekir, Kazım , *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- Karal, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 3. Baskı, Hikmet Yayınları, c.IX, Ankara 1999.
- Kavak, Abdülcebbar, “Safevîlerin Şiileştirme Siyasetinin mağduru Olan Bir Aile: Haydarîler ve Irak’taki Faaliyetleri. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s.38-53. Konya 2018.
- Kazıcı, Ziya, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2020.
- ....., *Osmanlılarda Şeyhülislamlık Müessesesi*, İslam Medeniyeti Mecmuası, İstanbul 1981.
- Kazım, Musa, *İslâm’da Usul-i Meşveret ve Hürriyet*, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul 1324.
- ....., *Külliyyat-ı Şeyhülislam Musa Kazım-Dini İçtimai Makaleler*, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul 1336,
- Kenanoğlu, M. Macit, “Nizâmiye Mahkemeleri”, *DİA*, İstanbul 2007.
- Keskin, Şahin, *Son Osmanlı Şeyhülislamlarından Musa Kâzım Efendi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1993.
- Kılınç, Kadir, *Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet Dönemi Şeyhülislamlık (1908-1918)*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2021, s.39.
- Kılıç, Yusuf, Şeyhülislam Tokatlı Mustafa Sabri Efendi, Hayatı-İlmî Şahsiyeti-Eserlerinin Tahlihi Tenkidi, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu 2-6 Temmuz 1986*, Tokat Valiliği Şeyhülislam İbn Kemal Araştırma Merkezi Yayınları, Tokat 1987.
- Koca, Ferhat, “Fetvahane”, *DİA*, c. 12, İstanbul 1993.

Kaynaklar

- ....., “Mûsâ Kâzım Efendi”, *DİA*, Ankara 2008.
- ....., “Osmanlılar ’da Meşihât Dâiresi İçinde Müstakil Bir Birim Olarak Fetvahaneye”, *İlam Araştırma Dergisi*, 2/1, 1997.
- Kocahanoğlu, Osman Selim, *Rauf Orbay’ın Hatıraları (1914 - 1945)*, Temel Yayınları, İstanbul 2005
- Koçu, Reşat Ekrem, “Bilâd-ı Selâse Kadınlıkları”, *İstanbul Ansiklopedisi*, Neşriyat Kolektif, İstanbul 1961.
- ....., *Şeyhülislâm-ı Esbak Merhum Sâhib Bey, 1327 Sene-i Mâliyesine Mahsus Musavver Nevsâl-i Osmânî*. İstanbul 1329.
- Kodaman, Bayram, *II. Meşrutiyet Dönemi, Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, c.13, Ankara 2002.
- Kozan, Ali, *Bir Türk İslam mütefekkeri; Elmalılı Hamdi Yazır*, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- Kramers, Johannes Heindrik, “Şeyhülislam”, *DİA*, M.E.B. Yayınları, Ankara 1978.
- Kuran, Ahmed Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012.
- Kurucu, Ali Ulvi, *Hatıralar*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007.
- Küçük, Cevdet, “Mehmet V”, *DİA*, c.28, Ankara 2003.
- ....., “Damad Ferid Paşa”, *DİA*, İstanbul 1993, c. 8, s.439.
- Kütükoğlu, Mübühâ S., “Dârü’l-Hilâfeti’l-Âliyye Medresesi”, *DİA*, İstanbul 1993.
- Mardin, Ebü’l-Ulâ, *Huzur Dersleri*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1951.
- Mardin, Şerif, *Türkiye’de din ve siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.
- Mehmed Ali Paşa, *Takvim-i Vekayi*, Nr. 1759, Millî Kütüphane, Ankara, 1920.
- Mehmed Said Paşa’nın Hatırat*, Ketebe Yayınevi, Der. Mustafa Gündüz, İstanbul 2019
- Meriç, Ümit, *Cevdet Paşanın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, Ötügen Yayınları, İstanbul 1979.
- Muhtar, Ahmed, *İntihak-ı Hak*, Hamit Matbaası, İstanbul 1930.
- Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’at-ı Hakikat*, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1979.
- Mustafa Sabri Efendi, *Huzûr-ı Hümayûn Dersleri*, Beyanül-Hak, 1/2, İstanbul 1326.
- ....., *en-Nekîr alâ Munkiri’n-Ni’meti mine’d-Dinî ve’l-Hilâfati ve’l-Ummeti*, Dârü’l-Kâdirî, Beyrut 1991.
- ....., *Hilafetin İlgasının Arka Planı Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi*, İnsan Yayınları, Çev. Yılmaz Oktay, İstanbul 1998.
- Nam, Mehmet. “Tarihin Kırılma Noktasında Son Şeyhülislamlardan Mustafa Sabri Efendi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23, Şanlıurfa 2010.
- Nazım, Rahmi, *Fırsattan İstifade*, Tanin Yayınları, İstanbul 1909.
- Okyar, Ali Fethi, *Sultan II. Abdülhamid Han ile 113 Gün*, Akıl Fikir Yayınları,

- İstanbul 2017.
- Öcal, Mustafa, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitim*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015.
- Örsten, Seda, *Osmanlı Hukukunda Fetva*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.
- Özcan, Azmi, "Otuz Bir Mart Vakası", *DİA*, İstanbul 2007.
- Özcan, Mehmed Tevfik, "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Kurumsallaşmasının Tarihçesi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası Dergisi*, 61/1-2, İstanbul 2003.
- Özcan, Tahsin, "Mehmed Nûri Efendi", *DİA*, Ankara 2003.
- ....., "Ömer Hulûsi Efendi", *DİA*, İstanbul 2007.
- ....., "Ziyâeddin Efendi", *DİA*, İstanbul 2013.
- Özler, Mevlut, "Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendinin Hayatı ve Fetvaları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41, ss. 446, Erzurum 2014.
- Öztuna, Yılmaz, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, Ötügen Yayınevi, İstanbul 1983.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Sicill-i Osmani Zeyli*, Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi, Ankara 2008.
- ....., *Son Başvekiller ve sadrazamlar*, Ahmed Sait Matbaası, İstanbul 1948.
- Sakaoğlu, Necdet, *Bu Mülkün Sultanları 36 Osmanlı Padişahı*, Oğlak Bilimsel Kitaplar, İstanbul 1999.
- Sancaktar, Fatih Mehmed, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Milli Hâkimiyet Düşüncesinin Gelişimi Hüseyin Cahit Yalçın Örneği (1908-1925)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2009.
- Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II*, Öğretmen Dünyası, Ankara 1986.
- Sarıkaya, Yaşar, "II. Meşrutiyet ve Medreseler: Geleneksel Bir Kurumun Modernleşme Sürecinde var Olma Mücadelesi", *Disiplinler arası Çalışmalar Dergisi*, 13/25, ss. 37-73, Viyana 2008.
- Sarıyıldız, Gülden, "Sicilli Ahvâl Defterleri", *DİA*, İstanbul 2009.
- Serin, Rahmi, "Osmanlı Şeyhülislamları", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Tokat Valiliği Şeyhülislâm İbn Kemal Araştırma Merkezi Yayınlar, ss. 505, Tokat 1987.
- Simavi, Lütfi, *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1975.
- ....., *Sultan Mehmed Reşat Han'ın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim*, Şehir Yayınları, İstanbul 2008.
- Sonyel, Salahi R., *Gizli Belgelerde Mustafa Kemal Vahdeddin ve Kurtuluş Savaşı*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010.
- ....., *Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.
- Sucu, Nurgül, "Ürgüplü Bir Şeyhülislam: Ürgübi Mustafa Hayri Efendi", *I. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Nevşehir Üni. Yayınları, c.6, ss. 101-110, Ankara 2012.
- Şakir, Ziya, *1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?*, ATK Deposu, İstan-

- bul 1944.
- Şerif Paşa, *Bir Muhalifin Hatıraları*, Nehir Yayınları, İstanbul 1990.
- Şen, İsmail, *Kıbrıslı Kamil Paşa*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995.
- Şentop, Mustafa, *Şer'iyeye Mahkemelerinde Temyiz ve İstinaf 19. ve 20. Yüzyıl*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.
- Şentürk, Elif Yılmaz, *Osmanlı Belgeleri İçin Bir Üst veri Standartı Çalışması: Meşihât Arşivi Örneği*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2017.
- Şeyhülislamı Cemâleddin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, Haz. Selami Kutsal, Nehir Yayınları, İstanbul 2005.
- Şimşek, Muttalip, "Osmanlı Devleti'nde Nakibüleşraflik Müessesesi ve Bu Müesseseye Bağlı Kaymakamlıklar (19.Yüzyılı)", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 19, Almanya 2018.
- Tahir, Mehmed, *Osmanlı müellifleri*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1918.
- Tahsin Paşa, *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, Milliyet Matbaası, İstanbul 1931.
- Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Milli Eğitim Bakanlığı, c. 3, İstanbul 1991.
- Taş, Kemaleddin, "Osmanlı yönetim Sisteminde Şeyhülislamlık Kurumu-Sosyolojik Bir Çözümleme", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/1, ss.81-101, Isparta 2005.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. el-Fârûkî, *Keşşafü Istılahatı'l-fünun ve'l-ulum*, thk. Ali Dahrûc, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1996.
- Tiryaki, Yunus Emre, *Hatıralarda II. Meşrutiyet'in İlanı ve 31 Mart Vakası*, (Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2016.
- Topal, Hasan Fehmi, *19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Şeyhülislamlık Kurumu Babı Meşihât*, Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2015.
- Topuzlu, Cemil, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, der. Cemâleddin Topuzlu, Topuzlu Yayınları, İstanbul 2002.
- Tunay, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1984.
- Tuncer, Polat, *İttihatçı Cavit Bey*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010.
- Turan, M. Fatih, *Erzurum'un Yüzleri "Şeyhülislam Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi"*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2015.
- Tursun, Soner, *II. Meşrutiyet'in İlanı ve 31 Mart Olayı*, (Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2013.
- Türk geldi, Ali Fuat, *Görüp İştittiklerim*, TTK Yayınları, Ankara 1987.
- Türkmen, Zekeriya, *Hareket Ordusu ve Mahmut Şevket Paşa*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989.
- Uca, Alaattin, "Ürgüplü Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi", *I. Uluslararası*

- Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri* 'Nevşehir Üniversitesi Yayınları, ss. 140-175, Ankara 2012.
- Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-2001)*, Der Yayınevi, İstanbul 2006.
- Unat, Faik Reşit, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz bir Mart Hadisesi II. Abdülhamid'in son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezleke'si*, TTK Yayınları Yayınları, İstanbul 1985.
- Uzun, Efkan, "Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi(1867-1922)", *I. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Nevşehir Üniversitesi Yayınları, c. 2, ss. 374-389, Ankara 2012.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, TTK Yayınları, Ankara 1965.
- Ünal, Uğur, *Meclis-İ Kebir-İ Maarif (1869-1922)*, TTK Yayınları, Ankara: 2008
- Ürgüplü, Ali Suat, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- Yahya, Tefvik İslam, *Şeyhülislam Mustafa Sabri*, Çizgi Kitabevi, Amman 2017.
- Yakut, Esra, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.
- Yavuz, Yusuf Şevki, *Mustafa Sabri Efendi*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2006
- Yıldırım, Mehmed-Kadioğlu, Songül, *Defterhane'den Tapu ve Kadastro'ya*, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Ankara 2010.
- Yıldız, Hasan, *Osmanlı Medrese Eğitim Sisteminde Karar Organı: Meclis-i Mesâlih-i Talebe ve Müfredat Programlarını Hazırlama Sürecindeki Rolü (II. Meşrutiyet Dönemi Örneği)*, Türkiyat Mecmuası, İstanbul 2018.
- Yurdakul, İlhami, *Osmanlı Devleti'nde Şer'i Temyiz Kurumları Fetvahane-i Ali, Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye ve Mahkeme-i Temyiz-i Şer'iyye Dâiresi*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1996.